

Айтмиева Г. А.

ИСЛАМ ДИНИНИН ЖАЙЫЛУУ ӨБӨЛГӨЛӨРҮ

Айтмиева Г. А.

ПРЕДПОСЫЛКИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ

G. A. Aytieva

THE REASONS OF SPREADING THE ISLAMIC RELIGION

УДК: 4.3 (575.2) (04) .

Макалада кыргыз элинин тарыхый-маданий мурастары, тили жана диний ишенимдери, ошондой эле ислам дининин кыргыз элине тийгизген таасири тууралуу баяндалат.

Негизги сөздөр: *диний ишенимдер, руханий маданият, Араб халифаты, төргөш каганаты, түрк цивилизациясы, «алтын доор».*

Статья повествует об религиозных верованиях, языке и историко-культурном наследии кыргызского народа, а так же влиянии исламской религии на жизнь кыргызов.

Ключевые слова: *Религиозные верования, духовная культура, Арабский халифат, тюркешский каганат, тюркская цивилизация, «золотая эра».*

The article is about historical and cultural treasures, language and religious belief of Kyrgyz people, and the influence of Islamic religion on them.

Key words: *Religious beliefs, spiritual culture, the Arab Caliphate, turgesh khanate, Turkic civilization "golden era".*

Дүйнөдөгү улуу диндердин бири катары Ислам башка диндердей эле тынчтык-миссионердик, согуштук жолдор менен тараганы белгилүү. Анткени Азия материгинин байыркы жана орто кылымдарда цивилизацияга жетишкен көптөгөн өлкөлөрүндө бир топ өнүккөн диний ишенимдер калыптанып калгандыктан, ислам динин орнотуу онойго турган эмес. Көптөгөн татаал процессти башынан кечип, өзүнүн жогорку деңгээлдеги рухий күчү менен гана Орто Азияда ислам дини XVII кылымга чейин толук орноп бүттү.

Тарыхый маалыматтарга таянсак Ислам дининин Борбордук Азия жана Кыргызстанда таралган тарыхын негизинен эки доорго бөлүүгө болот. Алар өз алдынча дагы эки этапка бөлүнүп, төмөнкү жылдарды кучагына алат:

Биринчи доор – Биздин замандын VIII-X кылымдарын камтып, өз алдынча дагы эки этаптан турат: а) 711-751-жылдар (Ислам дининин куралдын күчү менен таралышы); б) 940-1137-жылдар (Мусулманчылыктын тынчтык жол менен андан ары бекемделиши жана таралышы).

Экинчи доор – Негизинен Кыргызстанды кучагына алып, XVI–XVIII кылымдарды түзөт да, эки этаптан турат: а) Ислам дининин тоолук кыргыздардын арасында соопучулук жол менен таралышы

жана бекемделиши; б) Ислам динин Кокон хандыгы мезгилинде андан ары бекемделиши.

Биринчи доорго таандык диндин таралышы төмөнкүдөй жүргөн. а) 711-751-жылдар (Ислам дининин куралдын күчү менен таралышы. Ислам дини биздин замандын VII-кылымды аягында пайда болгондугу баарына белгилүү. Кылымдын аягында ислам динин туткан Араб халифаты Жакынкы Чыгышты, Африканын түндүгүн толук ээлеп, 15 жылдын ичинде Иранды басып алган жана ислам динин орноткон. Орто Азияга ислам дининин келиши кылымдын акыркы жактарына таандык. 644-жылдан 704-жылга чейин бир нече жолку жортуулдардын натыйжасында арабдар Хорасан провинциясын ээлеп алып, Орто Азиянын түпкү чөлкөмдөрүн каратууга жакшы пландарын түзүүгө жетишкен болучу. Араб халифатынын күчтүү бийликчилеринин бири, Хорасандын башчысы Кутейба ибн Муслимдин аракетин менен 711-жылы арабдар Орто Азиянын накта чөлкөмдөрүн басып кирген. Ал мезгилде Орто Азиянын бийликчилеринин ичиндеги эң күчтүүсү азыркы Кыргызстан менен түштүк Казахстандын чөлкөмдөрүндө турган төргөштөрдүн ханы Үч-Элик-каган болучу, Ошондуктан ал алгач согдалыктарга жардам берип, Бухарада арабдарды курчоого алган. Бирок, аларды Орто Азиядан сүрүп чыгара алган эмес. Кийинки жылдардагы түргөштөрдүн алсырагандыгынан пайдаланып, арабдар 720-жылдарга чейин Согданы, Хорезмди каратып алышкан жана ал жерлерге ислам динин жайылтууга үлгүрүшкөн[3].

Төргөштөрдүн экинчи каганы Чабыш-Чор-Сулуктун тушунда (716-739) арабдарга катуу каршылык көрсөтүлгөн. 720-жылдан баштап ал арабдарга карата Төргөш кагандыгы, Фергана, Чач (Ташкент) күчтөрүнөн турган антиарабдык согуш биримдигин түзүп, бир нече жортуул уюштурду. Бул аракеттерге көтөрүлүш жасаган Согдиана жардам берди. Натыйжада 728-жылы арабдар Согдандан чыгып кетүүгө мажбур болгон.

Кийинки жылдары арабдарга каршы орто азиялыктардын аракеттери ийгилик, жеңилүү менен коштолуп жүрүп олтурган. Араб халифа Туркстанга жаны күчтөрдү жиберип турган. 731- жылы арабдар дагы бир жолу катуу талкаланган. 737-жылы Чабыш-Чор-Сулук Хорасанга чейин жортуулдап барган, бирок ал жерде жеңилип калып, кайра Чүйгө кайткан. Бул жеңилүүдөн кийин Чабыш-Чор-Сулуктун уруулаштарынын арасындагы аброю төмөндөп кетет да, натыйжада ал 739-жылы туугандары тарабынан

өлтүрүлөт. Ушул окуя арабдардын кайрадан күчөшүнө алып келет. Натыйжада арабдар Согдиананы, Хива жана Фергананы ээлеп алышкан да, ал жерлерде ислам дини күч менен орнотулган.

Бул мезгилде Кытай мамлекети да күчөп, төргөштөрдүн алсырашы, ага каршы карлуктардын күч алышы жана өз ара бийлик талашуулар болуп турган олку-солку абалдан пайдаланып, кытайлар 751-жылы Гао Сяньжинин башчылыгында азыркы Кыргызстандын чөлкөмдөрүнө басып кирет. Муну байкап турган арабдар да Зияд ибн Салихтин башчылыгында түштүктөн жоортуулдап чыгып, ошол жылы Талас өрөөнүндөгү Аглах шаарынын атрабында катуу салгылашуу болуп өткөн. 751-жылкы Талас салгылашуусунун зор тарыхый мааниси бар. Мында Орто-Азиянын жана Кыргызстандын тургундарынын кытайлардын же арабдардын таасиринде калуу болочогу, же болбосо мусулманчылыкка өтүү же мурунку диний ишенимдерде калуу маселеси коюлган. Төрт күндүк салгылашуунун тагдыры карлук деп аталуучу түрк урууларынын кытайлардын тылынан катуу сокку беришине байланыштуу арабдардын пайдасына чечилген. Натыйжада Кытай мамлекети 50 минден ашуун адамынан ажырап, Туркстанга болгон согуштук басып алуулардан биротоло кол үзгөн. Ал эми арабдар да согуштан алсырап, кайра Согдианага кайтып кеткен. Ушул окуядан кийин карлуктар күчөп, Кыргызстандын чөлкөмүндө жаңы Түрк кагандыгы Карлук каганаты түзүлөт (766-940).

Кийинки мезгилдер арабдардын акырындык менен дин таратуусуна шарттар түзүлгөн. Согдиананын, Хиванын, Орто-Азиянын отурукташкан башка чөлкөмдөрүндөгү тургундар акырындык менен ислам динин толук кабылдоого өткөн. Бул процессте бир топ күрөштөр болгондугу маалым. Мисалы, VIII-кылымдын 70-80-жылдарындагы «жоолукчандардын кыймылы» деп аталган Муканнанын көтөрүлүштөгү тарыхта арабдардын динине каршы ортоазиялыктардын күрөшүн чагылдырат. Муканнанын өлүмү жана анын резиденциясын катуу салгылашуу аркылуу араб армиясынын жок кылышы гана Мавереннахрда ислам динин толук орноду деген жыйынтыкка алып келген. Бирок, зороастриялык жана башка жергиликтүү диндердин элементтерин камтыган Муканнанын окуусу классикалык ислам динине каршы коюлуп, анын улантуучулары көп жылдар бою ислам дини күрөшүп келишкен[1].

Ислам дининин Туркстанга андан ары таралышында айрыкча саманид династиясынын негиздөөчүсү Саманид Исмаил ибн Асаддын ролу чоң. Анын мезгилинде ислам динин орнотуу кайрадан согуштук мүнөзгө өткөн. Исмаил ибн Асад түрктөргө каршы «газават» уюштуруп, акын урпагы Исмаил ибн Ахмед 893-жылы Тараз шаарын алгандыгы белгилүү. 940-1137-жж (Мусулманчылыктын тынчтык жол менен андан ары бекемделиши тива таралышы). 942-1137-жж азыркы Кыргызстанда, Ферганада жана Кашкарда Караханиддер мамлекети пайда болгондугу белгилүү. Бул мезгилдерде Орто-Азиянын негизги бөлүгүндө ислам дини орноп калган. Анын

таасири Кыргызстандын жана Казахстандын чөлкөмдөрүндө да тарап жаткан. Мындай кырдаалда караханиддердин күч алышы үчүн саясий гана биримдик эмес, идеологиялык биримдик да керек болучу. Ошондуктан 960-жылы карахандар мамлекетинин негиздөөчүсү Бограхан Сатухтун уулу Байташ (Муса) Ислам динин Тарас шаарында мамлекеттик дин деп жарыялаган. Ошентип ислам дининин Туркстандагы ыктыярдуу таралыш доору башталат. XII-кылымдарга чейин ошентип мусулманчылык Кашкарга чейинки түрктөр жашаган чөлкөмдөрдө мусулманчылык орноп бүткөн[3].

Араб динин Орто Азияга таралышында жана бекемделишинде түрктөрдүн өздөрүнүн ролу да чоң экендигин баса белгилөө зарыл. Биринчиден, Караханиддер, Газневиддер сыяктуу түрк мамлекеттеринин таасири болсо, экинчиден түрк-кулдар (гулямдар, мамлюктар) Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүндө, Аравияда, Сирияда жана Египетте күчтүү аскердик кастаны түзүшүп, көп учурда ислам дини үчүн күрөшүү менен, аны тышкы баскынчылардан, айрыкча крестүүлөрдүн жортуулдарынан коргоп келишкен.

Ошондуктан түрктөр ислам динин хорасандыктарга, согдалыктарга, хивалыктарга караганда канааттануу менен кабылдашканын, негизинен алардын ислам динине киришип IX–X кылымдарда ыктыярдуу болгондугун айтуу керек.

Ислам динин орношу дин гана эмес, жалпы араб илиминин, араб цивилизациясынын Туркстанга келиши менен айкалышкан жана анын тарыхый ролу өтө зор болгон. Бул көптөгөн тарыхый далилдер менен коштолот. Чындыгында Орто Азиянын X–XII-кылымдардагы экономикалык, социалдык жана айрыкча маданий өнүгүшү ислам цивилизациясына байланыштуу. Карахандар доорундагы түрк мамлекеттеринин өнүгүүсү аларды ошол мезгилдеги дүйнө цивилизациясынын алдынкы чектерине алып чыккандыгын кантип танууга болот [7]. Демек түрк цивилизациясынын X–XI кылымдардагы «алтын доору» ислам цивилизациясынын таасиринин алдында өнүккөн деп жыйынтыктоого болот. Ислам динин Орто Азияга таралышынын биринчи доорунун аягында, башкача айтканда XII кылымдын аяк ченинде жана XIII кылымдын биринчи жарымында Орто Азия монгол жапырыгынын чеңгелине дуушар болгон. Бул фактор ислам дининин таралышын бир топ деңгээлде токтотуп, атүгүл Кыргызстандын чөлкөмдөрүндө тескери таасирин да тийгизе алган.

Адабияттар:

1. Абрамзон С. М. Кыргыз жана кыргыз тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Б., 1999
2. Базарбаев Ш. Б. Рухий маданият жана дин. - Ош., 1995
3. Васильев Л. С. История религии Востока. - М., 1988
4. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. - М., 1993
5. Кыргыз жергеси. Энциклопедия (Жер, суу, аттары).- Ф., 1990
6. Ошская область. Энциклопедия - Ф., 1987.
7. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. - М., 1986

Рецензент: к.и.н., доцент Акматова А. Т.